

GIDÁNÉ ORSÓS ERZSÉBET

A hátrányos helyzetről

A hátrányos helyzet fogalma

Hátrányos helyzetben olyan élethelyzetet értünk amelyben valamely cél elérése az érintett ember(csoport) számára másokhoz hasonló mértékben szükséges, de másokhoz képest nagyobb mértékben akadályozott.

A cél ebben az általános értelemben nagyon sokféle lehet. Hátrányos helyzetet jelent például bizonyos kártyajátékokban a rossz emlékezőképesség vagy a meta-kommunikációs jelek nem megfelelő ismerete; de hátrányos helyzet az is, ha valaki az életben maradásához feltétlenül szükséges dolgokhoz (pl. megfelelő mennyiségű és minőségű élelmiszerhez, vízhez, vagy megfelelő hőmérsékletű helyhez) másoknál jóval nehezebben vagy egyáltalán nem tud hozzáférni. Érzékelhető a két „hátrányos helyzet” súlya közötti különbség.

A mai nemzetközi gyakorlatban – noha országoként esetleg különböző kifejezéseket használhatnak rá – a hátrányos helyzet fogalmát szűkebb értelemben használják: *a hátrányos helyzetűek azok, akik az adott régió átlagnépességének életszínvonalához és életmódjához képest, különböző okok miatt vagy csak jelentős mértékben alacsonyabb szinten tudnak élni, illetve csak az átlagnépességtől eltérő módon tudnak élni, vagy életszínvonaluk és életmódjuk ugyan megegyezik az átlagnépességével, de ezt csak jelentősen nagyobb erőbefektetéssel érhetik el.*

Értelmezzük a meghatározásban szereplő *életszínvonal, életmód, viszonylagosság, jelentős mérték* kifejezéseket.

Az életszínvonalat az egyes embereknek vagy embercsoportoknak egyfelől az életük folytatásához fölhasznált javak mennyiségi és minőségi összetétele, másfelől az e javak használata eredményeként kialakuló elégedettség vagy elégedetlenség jellemzi. Az életszínvonal viszonylagos dolog, például egy Tibeti-fennsíkon élő falu vezetője vagy egy őserdei indián törzs főnöke által fölhasznált javak mennyisége és minősége alacsonyabb lehet egy japán vagy egy magyar szegény ember által fölhasznált javakénál, mégis a saját hazájában, a saját kultúrájában(!) az előbbi kettő magas, az utóbbi kettő alacsony életszínvonallal jellemezhető.

Életmód. Életünk napi folyását és nagyobb szakaszait szokások, napi ritmusok, tápláléktípusok, érdeklődési területek, munkafeladatok, egészségi állapotok, gondolkodásmódok, értékek és normák stb. jellemzik. E tulajdonságok, szabályozó tényezők (és még mások) együttesen határozzák meg, hogyan élünk, azaz az életmódunkat. Az emberek életmódja kisebb-nagyobb mértékben különbözik egymástól. De nagy életmódbeli különbség (pl. ha valaki kulturális vagy egyéni okok miatt nem tud alkalmazkodni a munkaidő általánosan elfogadott rendjéhez, ritmusához) az érvényesülés, a helyileg általános életszínvonal elérésének akadályává, és ezáltal a hátrányos helyzet közvetett okozójává válhat.

Viszonylagosság. Ez mindig valami más helyzethez képest jelent hátrányt. Általánosságban, minden helyre és időszakra vonatkozóan (abszolút értelemben) nem

határozható meg, hogy miből (élelmiszer, lakás, ruházat stb.) és mekkora mértékben kell valakinek hiányt szenvednie ahhoz, hogy hátrányos helyzetűnek minősüljön. Egy-egy népeiségre (pl. egy falura, városra, egy tájegységre) meg lehet adni bizonyos számértékeket, azonban azok az értékek, amelyek meghatározhatók, a problémának egyszerűsítései, emiatt elméletileg is, és a hátrányos helyzet megoldására törekvő gyakorlati munka szempontjából is veszélyes mértékben félrevezetők, a valós megoldásokat gyakran akadályozók lehetnek. Ez azért is így van, mert a hátrányos helyzetnek nemcsak mérhető, mennyiségi alkotói vannak: hanem erkölcsi tényezők is közrejátszhatnak kialakulásában, sőt, lehetnek elsődleges okozói is; és ilyen az elégedettség is. Példa erre a családban élő nők helyzete egy erősen férfiközpontú társadalomban, függetlenül a számszerűen megadható életszínvonaluktól. Erkölcsi alapon jöhet létre hátrányos helyzet a kisebbséget alkotó etnikumok esetében is (cigányok, ázsiai vagy afrikai vendégmunkások Európában, afroamerikaiak, ausztrál őslakók stb.), akik helyzete számszerűen nem hátrányos, de csak azon az áron, hogy nekik kell elvégezni az „alantas” munkákat, azokat, amelyeket a többség nem hajlandó vállalni.

Jelentős mérték. A hátrányos helyzet vonatkozásában nem határozható meg számszerűen, hogy mi az a „jelentős mérték”. Ez csak a problémával foglalkozó szakember mindenkor mérlegelése, erkölcsi érzéke, helyzetismerete alapján dönthető el.

Összefoglalva az előbbieket, a továbbiakban a hátrányos helyzet fogalmán a következő definícióval leírható társadalmi jelenséget fogjuk érteni:

A hátrányos helyzet vagy depriváció egyes embereknek vagy embercsoportoknak olyan társadalmi helyzete, amelyben az erőforrások elérhetősége az átlagnál jelentős mértékben korlátozottabb.

A hátrányos helyzettel foglalkozó – nagyon összetett, interdiszciplináris – tudományterületre és gyakorlati tevékenységre a *deprivatika* összefoglaló megnevezést használhatjuk.

A hátrányos helyzet kérdésével a pedagógia, az iskola kapcsán foglalkoznak leggyakrabban, ezért meghatározása, értelmezése is gyakran ebben az összefüggésben történik.

A hátrányos helyzet kifejezés – azaz depriváció – a hatvanas évektől jelent Magyarországon. Az MSZMP VIII. kongresszusa a segítségre szorulókat nevezte el „hátrányos helyzetű tanulóknak”.

„... minden gyerek hátrányos helyzetűnek minősíthető, aki az általános iskolából lemorzsolódik vagy – bár bennmarad – iskolai pályafutása során kudarcot vall (megbukik, ha nem is osztályismétlésre).” [Kozma T., 1974, p. 147.]

„Problematikus vagy nehezen nevelhető gyermekek azok, akiknek magatartása nem megfelelő, jelentősen eltér az adott korban megkívánható helyes magatartástól, és az általánosan használt pedagógiai módszerekkel nem lehet náluk eredményt elérni; ugyanakkor azonban még gyógypedagógiai vagy javító nevelést nem igényelnek.” [Kelemen L., 1970, p. 321.]

Várnagy Elemér és Várnagy Péter „Szociálisan hátrányos helyzetűnek tekintjük egyfelől azokat a tanulókat, akiknek anyagi (pénzügyi) helyzete jelentősen elmarad az átlagtól, illetve a család anyagi helyzete olyan, hogy a tanuló alapvető fizikai és szellemi szükségletei nem elégíthetők ki. Ezen hátrányok enyhítése a pedagógia eszközeivel nem lehetséges...”

„A leszakadó, hátrányos helyzetű társadalmi rétegekhez ma elsősorban a következők sorolhatók: (a) akik nem fejezik be az általános iskolát, (b) akik az általános iskola befejezése után nem tanulnak tovább vagy továbbtanulnak ugyan, de a középfokú oktatásból kihullnak, (c) akik magas munkanélküliséggel sújtott válságövezetekben laknak, (d) a cigány fiatalok, (e) a nevelőintézetek növendékei és (f) a magatartászavarral küzdő, kábítószerfüggő, kriminalizálódó fiatalok. Azokról a fiatalokról van szó tehát, akik különböző okok miatt nem tudnak a többiekkel együtt haladni, és akiket ezért az iskolai kudarc, a lemorzsolódás és mindezek nyomán a társadalmi beilleszkedésre való képtelenség fenyeget.” [Halász, Lannert, 1998, p. 301.]

Definíciónkban szereplő „*embercsoport*” kifejezésről kell még szólni.

Az „*embercsoport*” számossága különböző lehet, a néhány emberből álló csoporttól akár egy egész földrész népességéig. Az „*embercsoport*” tagjai között lehet szoros kapcsolódás (tehát valamilyen szerveződés: család, közösség, társadalmi szervezet, etnikum), de hiányozhat is a kapcsolat, azaz csak deprivatívai szempontból vonjuk össze őket egy „csoportba” (például valamilyen betegségben vagy fogyatékosságban szenvedők, a nők, a magányosok, az alacsony iskolai végzettségűek, a hajléktalanok stb. „csoportja”, akik egy-egy része olykor, másodlagosan szerveződhet is legtöbbször érdekvédelmi szervezetté). Másfelől az „*embercsoport*” képződésének vagy képzésének alapja sokféle emberi sajátosság vagy annak hiánya lehet (például származás, kultúra, egészségi állapot, nem, életkor, foglalkozás, vallás, szexuális aberrációk, lakóhely stb.).

Az *erőforrás* nagyon tágan értelmezendő: minden olyan tényező beletartozik, amely az emberi lét testi és lelki fönntartásához (és a létkörülmények javításához) szükséges. Ilyen erőforrások például: levegő, víz, táplálék (az egészséges élethez szükséges mennyiségben és minőségben); pihenés lehetősége, emberi kapcsolatok (gyerek–szülő, nő–férfi, barátság stb.), értelmes tevékenység lehetősége stb.

A pedagógiában inkább korábban, de ma is a hátrányos helyzet fogalmával párhuzamosan használják a „nehezen nevelhető” vagy a „problematikus” gyerek kifejezést is. [Vö. Várnagy, Várnagy, 2000, p. 11.] A kétféle fogalom lényegében ugyanazt a problémát írja le, azonban a nehezen nevelhető vagy problematikus gyerek fogalma az iskola szemszögéből, a hátrányos helyzet fogalma a gyerek vagy általánosítva: az egyén oldaláról közelít. Ugyanakkor a hátrányos helyzet mint kifejezés és mint fogalom némi eufémizmussal is terhelt: a hátrányos helyzetű gyerek valójában ma is alapvetően problematikus, de szebb, illendőbb dolog hátrányos helyzetűnek mondani – ettől azonban még nem változik semmi.

Az úgynevezett hátrányos helyzetű gyerek tehát ma is elsősorban *problémát*, sőt gyakran kiküszöbölendő problémát jelent az iskola számára. Kiküszöbölni persze kétféle módon lehet: (1) az iskola alkalmazkodik szervezeti, szemléleti, tartalmi vonatkozásaiban a problémához, és ezáltal a probléma tulajdonképpen megszűnik; (2) az iskola lényegében nem változik, inkább kiveti magából azokat a gyerekeket, akik a problémát okozzák. [Vö.: Halász, Lannert, 1998, p. 317.; J.-P. Liégeois, 1998, p. 118.] A mai gyakorlat – kevés kivételtől eltekintve – egyértelműen az utóbbi megoldást követi: vagy „parkoló pályára” helyezi a gyereket, míg el nem éri az iskolaköteles kor végét, és egyébként nemigen törődik vele, csupán igyekszik kordában tartani, hogy ne zavarjon senkit; vagy áthelyeztetni a „kiszegítő iskolába”; vagy egyszerűen nem fogadja be. [Vö. Kemény I., 2001]. Látjuk, hogy a hátrányos hely-

zet kifejezés ugyanazt jelenti, mint a problematikus (nehezen nevelhető) gyerek fogalma.

Az iskolán kívül, a társadalom egészében is összefonódik a hátrányos helyzet, illetve a problematikus. Látványos példa rá a hajléktalanok, koldusok kitiltása bizonyos, exponált városrészekből Magyarországon, de ugyanígy – ám sokkal hatékonyabban – Nyugat-Európában vagy az Egyesült Államokban és sok más helyen.

A hátrányos helyzet okai

A hátrányos helyzet kezelése érdekében az okokat háromféle, egymást részben átfedő csoportosításban tekinthetjük át:

I. Természeti-egészségügyi, illetve társadalmi-kulturális okok

1. Természeti és egészségügyi okok

1.1. Testi vagy lelki betegségek és fogyatékoságok (pl. szervi hiányosságok: vak-ság, mozgássérültség...; tartós élettani és fertőző betegségek: cukorbetegség, AIDS...; szellemi fogyatékoságok vagy aberrációk: debilitás, autizmus...; szexuális aberrációk; mentális betegségek: alkoholizmus, narkómánia, fóbiák...)

1.2. A természeti környezet eltartó képességének alacsony szintje (pl. sivatagok és félsivatagok – beleértve a hó-és jégsivatagokat –, ásványkincsekben való szegénység, magashegyi területek)

1.3. Természeti katasztrófák (földrengés, árvíz, szökőár, aszály stb.) sújtotta területek

2. Társadalmi-kulturális okok

2.1. Nemi különbségek (nő–férfi-megkülönböztetés)

2.2. Életkori különbségek (pl. a fiatal kezdők és az idősek munkavállalási hátrányai)

2.3. Kulturális-etnikai (pl. nemzetiségek, cigány–nem-cigány, néger–fehér, nyelvi) és szubkulturális (pl. vallási, társadalmi rétegbeli, foglalkozási) különbségek

2.4. Devianciák (másként gondolkodás, másként viselkedés) néhány fajtája

2.5. Gazdasági különbségek (abszolút és relatív szegénység*, illetve gazdagság)

2.6. Infrastrukturális elszigeteltség

2.7. Szennyezett (pl. nitrátos talajvíz, városi szmog), vagy lerombolt környezet (pl. kivágott erdők, bányaművelés miatt kiszáradt források, megszüntetett folyóárterek), környezetszennyezési katasztrófák (pl. atomerőművek vagy vegyi üzemek balesetei)

2.8. Háború, belháború sújtotta területek

II. Az emberi környezethez való viszony szerinti okok:

1. Az emberi környezettől többé-kevésbé független okok

1.1. Cselekvőképességet korlátozó testi vagy mentális betegségek és fogyatékoságok

1.2. A természeti környezet eltartó képességének alacsony szintje

1.3. Infrastrukturális elszigeteltség földrajzi (természeti) okokból

1.4. Természeti katasztrófák sújtotta területek

2. Diszkriminatív eredetű és intoleranciából eredő hátrányok

2.1. Negatív társadalmi megítélés alá eső testi vagy mentális betegségek és fogyatékoságok

2.2. Nemi különbségek

2.3. Életkori különbségek

2.4. Kulturális-etnikai és szubkulturális különbségek

2.5. Devianciák néhány fajtája

3. Politikai-gazdasági eredetű hátrányok (nemzetközi, nemzeti, gazdaság-, szociál-politika stb.) – nagyon gyakran vegyül a diszkriminációval
 - 3.1. Háború, belháború sújtotta területek
 - 3.2. Gazdasági különbségek
 - 3.3. Szennyezett vagy lerombolt környezet, környezetszennyezési katasztrófák
 - 3.4. Infrastrukturális elszigeteltség politikai okokból

III. Az érintettek köre szerinti okok:

1. Egyéni hátrányok
 - 1.1. Testi vagy mentális betegségek és fogyatékoságok
 - 1.2. Devianciák néhány fajtája
 - 1.3. Nemi különbségek
 - 1.4. Életkori különbségek
 - 1.5. Gazdasági különbségek
2. Csoporthátrányok (itt csoportnak csak az tekintendő, ahol a csoporttagokat belső kapcsolatrendszer szervezi társadalmi egységgé)
 - 2.1. Kulturális-etnikai és szubkulturális különbségek
3. Lakóhelyi hátrányok
 - 3.1. A természeti környezet eltartó képességének alacsony szintje
 - 3.2. Természeti katasztrófák sújtotta területek
 - 3.3. Szennyezett vagy lerombolt környezet, környezetszennyezési katasztrófák
 - 3.4. Infrastrukturális elszigeteltség
 - 3.5. Háború, belháború sújtotta területek

Csoportosítottuk a hátrányos helyzet különböző okait, s így típusait de ezek a típusok kisebb-nagyobb mértékben átfedik egymást, a mindennapi gyakorlatban csak nagyon ritkán és átmenetileg találhatók „tisztá” helyzetek.

Például migrált csoport kezdeti lakóhelyi hátrányát a rosszabb munkahely gazdasági, ezt az egészségügyi hátrány követi, amely után már környezetszennyezési, sőt környezetrombolási hátrány jön. Az okok és következményeik láncolataként így alakul ki a halmozottan hátrányos helyzet.

A társadalmi-kulturális és a diszkriminatív-politikai eredetű hátrányos helyzet esetén

– önmagában a karitatív munka nem eredményezhet valós megoldást,

– a karitatív munka hatása – hosszabb távon – legtöbbször a célokkal éppen ellenkező: a kiváltó okok megerősödése, illetve az előbbiből következően a hasonló okokból hátrányos helyzetűek számának a növekedése.

A társadalmi-kulturális, illetve diszkriminatív-politikai alapon kialakult hátrányos helyzetért emberi tényezők felelősek, amelyek valamely tulajdonság miatt (pl. agresszivitás, arrogancia, intolerancia, hatalmi törekvések, javak aránytalan mértékű fölhalmozása, felelősségvállalás hiánya, szolidaritás hiánya, individualizmus, egoizmus, előítéletesség stb.) bizonyos embereknek vagy embercsoportoknak a társadalomból, a javakhoz való hozzáféréstől történő kirekesztéséhez (diszkriminációjához), vezetnek. Ilyen esetekben a karitatív tevékenységek a hátrányos helyzetbe került emberek segítézésével vagy más módon való támogatásával tulajdonképpen folyamatosan „eltakarítják az útból” a hátrányos helyzetet okozó tényezők kellemetlen „termékeit”. Ezzel „tisztára mossák” az okozó tényezőt, és szabad utat biztosítanak további működésének.

Néhány kérdés a hátrányos helyzetről

Kinek a „hibájából” kerülhet valaki hátrányos helyzetbe?

Meghatározhatunk-e olyan csoportokat vagy személyeket a polarizálódott társadalom bármelyik pólusán is, akik ennek a helyzetnek a felelőseivé tehetők? Mondhatjuk, hogy a hátrányos helyzet okozói a (politikai, gazdasági) hatalom birtokosai, akik a társadalom bizonyos rétegeit, csoportjait, egyéneit kiszorítják a javak, az erőforrások használatának lehetőségéből; de mondhatjuk azt is, a másik pólusról nézve, hogy a hátrányos helyzetűek a felelősek saját helyzetükért, mert (valamilyen megfontolás vagy érzelmi beállítottság miatt) nem hajlandók vagy (egyéni képességeik hiánya, eltérő kultúrájuk miatt) nem tudják követni azt az életformát, érték- és normarendet, amely javíthatná a helyzetüket.

Mi a cél: emberként élni vagy egy adott társadalmi feltételrendszerbe beilleszkedni ?

Az ember nem arra születik, hogy a rá telepedő intézményeket táplálja, hanem azért hozza létre az intézményeket, hogy az ő érdekeit szolgálják. Az iskola intézménye egyfajta tudást közvetít, olyant, amely a társadalom egy viszonylag szűk köre számára ténylegesen a boldogulás megfelelő eszköze, és amely mindenki más számára részben vagy egészben „irreleváns tudás” csak egy adott rendszerbe való beilleszkedést biztosítja [vö. Ferge Zs., 1984, 16–18., 48–50.], vagyis szükségtelen, haszontalan tudás.

Ki tekinthető nem megfelelő magatartásúnak?

Munkafegyelem hiányát, pontatlanságot, antiszociális magatartást és sok ezekhez hasonlókat szoktak emlegetni a nem hátrányos helyzetűek.

Ki állítja föl azt a mércét, amelyhez képest nem megfelelő egy magatartás?

A mércét egy egyre szűkülő, de a hatalmat egyúttal egyre jobban magában koncentráló réteg: a társadalmi-gazdasági elit és „holdudvara” határozza meg.

Az UNESCO „Az oktatás területén megnyilvánuló hátrányos megkülönböztetés elleni küzdelemről szóló egyezmény”-e (1964. évi 11. t.) a kisebbségi iskolákat csak akkor támogatja, ha azok megfelelnek a többi iskola normáinak. De, ha kisebbség, akkor nyilván más a kultúrája, mások a normái!

„Alacsony szintű”-e bizonyos csoportok, rétegek, illetve egyének „kulturális háttere (tőkéje)”?

Mihez képest lehet egy kultúra „alacsony szintű”, és ki jelentheti ki ezt?

Több helyütt mondják [Szegál B., 2000, p. 25.], hogy a cigány gyerekeknek nincsenek játékaik. Hát mik a cigány gyerekek játékaik? A faágaktól és a kavicsoktól kezdve a kidobott tejeszacskóig és rozsdás csavarig minden tárgy elláthatja a játék szerepét. És ez jobban fejleszti a kreativitást mint a Barbi babák!

Akár e játék példa alapján állapítsuk meg, hogy hol találjuk az „alacsonyabb szintű” kulturális hátteret, kultúrát, és hol a „magasabb szintű”!

Engedi-e a társadalom bárki, illetve mindenki számára a beilleszkedést?

A társadalom – amelynek működési módját a társadalmi-gazdasági elit határozza meg – nem kíván mindenkit teljes értékű tagként befogadni. Hiszen ha mindenki teljes értékű tagja lenne, akkor a hatalom és ezzel együtt az erőforrásokhoz való hozzáférés lehetősége dekoncentrálódna. Az elit pozíciójának fönntartását szolgálja az is, hogy eltérő nyelvezetet használnak (nem az idegen nyelvet beszélőkről van

szó), ami nehezen érthető számukra. Részben más a szókincs, az azonos szavak is gyakran eltérő jelentésárnyalatúak, különbség van a mondat szerkesztésben. [Vö. B. Bernstein, 1996; P. Bourdieu, 1978; Réger Z., 1990, p. 91–97.]

Csak az az életút tekinthető fejlődésnek, amit a jelenlegi társadalom illetve az iskola szab meg?

Az a szemlélet, hogy csak egyféle tartalom: ismeretanyag, érték- és normarend, viselkedésforma, életmód stb., illetve az ezekkel kapcsolatos egyféle mértékrend szerinti értékelés tekinthető megfelelőnek, jónak. Aki pedig ezekhez nem illeszkedik, az „fejlődésében gátoltnak” minősül. Ez a nézet általános, holott úton-útfélen hangoztatott a sokféleség, a „másság” elismerése, sőt megbecsülésének a szükségessége.

Irodalom

- Andorka Rudolf (1992) *Bevezetés a szociológiába* — Budapest, Aula Kiadó.
- Bartha Csilla (1999) *A kétnyelvűség alapkérdései – Beszélők és közösségek* — Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Bourdieu, Pierre (1978) *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése* — Budapest, Gondolat.
- Cserti Csapó Tibor (2000) *A nemzetközi kisebbségvédelem alapkérdései* — In: Forray R. Katalin (szerk.) (2000) *Romológia–ciganológia* — Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó; p. 25-41.
- Ferge Zsuzsa (1980) *Társadalompolitikai tanulmányok* — Budapest, Gondolat.
- Ferge Zsuzsa (1984) *Az iskolarendszer és az iskolai tudás társadalmi meghatározottsága* — Budapest, Akadémiai Kiadó; 2., változatlan kiadás.
- Forray R. Katalin – Hegedűs T. András (2000) *Tradicionális családi nevelés és iskolai magatartás egy innovatív cigány közösségben* — In: Forray R. Katalin (szerk.) (2000) *Romológia–ciganológia* — Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó; p. 261-276.
- Halász Gábor – Lannert Judit (szerk.) (1998) *Jelentés a magyar közoktatásról 1997* — Budapest, Országos Közoktatási Intézet.
- Kelemen László (1970) *A pedagógiai pszichológia alapkérdései* — Tankönyvkiadó, Budapest; 3. kiadás.
- Kemény István (2001) *A romák és az iskola* — In: *Beszélő*, 2001/1.; p. 61-68.
- Kozma Tamás (1974) *Bevezetés a nevelésszociológiába* — Budapest, Tankönyvkiadó
- Lantos Gábor (2004) *A Helix Képzési Rendszer. Integratív pedagógiai alapvetés* — Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Lasch, Christopher (1996) *Az önimádat társadalma* — Budapest, Európa Könyvkiadó.
- Lesseraux, Bryan – Chomsky, Noam (2000) *Az oktatási rendszer engedelmességre és megalkuvásra szoktat.* [Bryan Lesseraux beszélgetése Noam Chomskyval] — In: *Ökotáj*, 23-24., p. 77-81.
- Liégeois, Jean-Pierre (1998) *Romák, cigányok, utazók* — Budapest, Európa Tanács Információs és Dokumentációs Központ.
- Martin, Hans-Peter – Schumann, Harald (1998) *A globalizáció csapdája. Támadás a demokrácia és a jólét ellen* — Budapest, Perfekt Kiadó.
- Pratkanis, Anthony R. – Aronson, Elliot (1992) *A rábeszélőgépj* — Budapest, AB OVO.
- Réger Zita (1974) *Kétnyelvű cigánygyerekek az iskoláskor elején* — In: *Valóság*, 1974/1; p. 50-62.
- Réger Zita (1990) *Utak a nyelvhez. Nyelvi szocializáció – nyelvi hátrány* — Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Szegál Borisz (2000) *Roma gyermekek értelmi és szociális fejlettségének elősegítése az óvodában (M-R program)* — Budapest, PressCoord–Alex-Typo.
- Vadasi Béláné (szerk.) (2001) *Kalyi Jag Roma Nemzetiségi Szakiskola pedagógiai programja. 2001–2005* — Budapest, Kalyi Jag Roma Nemzetiségi Szakiskola; kézirat.
- Várnagy Elemér – Várnagy Péter (2000) *A hátrányos helyzet pedagógiája* — Corvinus Kiadó.
- Vidovszky Gábor (1993) *Elmélkedés az emberiség múltjáról és jövőjéről* — In: Vidovszky Gábor (szerk.) (1993) *Neveljünk, öneveljünk örömmel!* — A szerző kiadása; p. 239-274.